

شاخصه ها و زمینه های تأثیرگذار بر تحولات لباس ایران از لباس اروپا در دوره دوم

قاجار

سعیده نوری تبار، علی عرشی*

گروه مهندسی نساجی، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم شهر، ایران، ص، پ، ۱۶۳

Ali.Arshi@qaemshahriau.ac.ir

چکیده

مطالعه تاریخی لباس های قاجار نشان داد که به لحاظ سفرهای زیاد پادشاهان قاجار به فرنگ، الگوگیری از فرهنگ اروپا امری بدیهی بود. هدف از انجام این پژوهش، بررسی شاخصه ها و زمینه های تأثیرگذار بر تحولات لباس ایران از لباس دولت های انگلیس و فرانسه در اروپا بود که به بررسی پوشاک دوره دوم قاجار به موازات سلسله های معاصر آن در اروپا می پردازد. پژوهش حاضر به لحاظ هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی است. نتایج بررسی تطبیقی تصاویر لباس ها میان پوشاک پادشاهان قاجار ایران و اروپا نشان داد ارتباطات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دولت ها بیشترین تغییر را در لباس های زنانه و مردانه داشته بطوری که طرح و سیلوئت و رنگ لباس های شاهان دوره دوم قاجار، کاملاً متأثر از پوشاک اروپایی دولت های انگلیس و فرانسه هم عصرشان بوده است. علاوه بر این، در سال ۱۸۴۰ رنگ کت های ابریشمی سیاه، سفید، خاکستری، سبز، نخودی، آبی و قرمز و رنگ شلوارهای ابریشمی آبی و ارغوانی بود. در اواخر دوره ناصر، رنگ های سفید، سیاه، سبز مایل به آبی، قهوه ای، صورتی، کرم، حنایی، خاکستری، سرمه ای، زمردی، قرمز، بنفش و آبی سلطنتی بود. دوره مظفردالدین شاه، محمدعلی شاه و احمد شاه، رنگ های سبز مایل به آبی، سفید، آبی، صورتی، قهوه ای، کرم، حنایی، خاکستری، سرمه ای، زمردی، قرمز، بنفش کاربرد داشت.

کلید واژگان: لباس، قاجار، اروپا، طرح، سیلوئت

Characteristics and contexts affecting the evolution of Iranian clothing from European clothing in the second Qajar period

Saeeda Nouri Tabar, Ali Arshi*

Department of Textile Engineering, Qaim Shahr Branch, Islamic Azad University, Qaim Shahr, Iran, p. 163

Ali.Arshi@qaemshahriau.ac.ir

Abstract

The historical studies of Qajar clothes show that many Qajar kings' many trips to Farang caused them to imitate the European culture. The main purpose of this paper is to study the effective factors of British and French clothes on the evolution of Iranian clothes. In this case, the clothes of the second Qajar period are compared with their contemporary dynasties in Europe. The current research is applied in terms of purpose and descriptive in terms of method. According to the results, the political, cultural, and economic relations of the Qajar kings with European governments caused the most effect on women's and men's clothes so that English and France clothes completely affected the designs, silhouettes, and colors of the clothes of the second Qajar kings. Furthermore, in 1840, the colors of silk coats included black, white, gray, green, pea, blue, red, and blue and purple and the colors of silk pants also included blue and purple. In addition, the colors of clothes were white, black, blue-green, brown, pink, cream, fawn, gray, navy, emerald, red, purple, and royal blue at the end of the Nasrid period. Finally, During the period of Muzaffaruddin Shah, Mohammad Ali Shah, and Ahmad Shah, blue-green, white, blue, pink, brown, cream, fawn, gray, navy, emerald, red, and purple colors were also used.

Keywords: Clothes, Qajar, Europe, Design, Silhouette.

۱- مقدمه

فکر ایجاد لباس، ناشی از احتیاج انسان به دفاع در برابر عوامل طبیعی بوده است ولی لباس نیز مانند دیگر وسایل زندگی بشر وقتی پا از عرصه رفع احتیاج گذشت حالت تفننی به خود گرفت و در طول زمان با توجه به مقتضیات اقلیمی، عادات و رسوم و فرهنگ و تمدن هر قوم و ملتی تغییرات و ابتکاراتی گوناگون در دوخت و شکل و تزئین آن به کار گرفته شد و جلوه گاه ذوق و هنر بشرگردید [۱].

امروزه از مهمترین فرصتهای پیش روی طراحی پارچه و لباس ایران صادرات، رشد تجارت و بازاریابی می باشد. همچنین تاثیر و عملکرد برند در صنایع پوشاک نیز دارای اهمیت ویژه ای می باشد [۲، ۳]. بنابراین مدیران و بازاریابان باید علاوه بر تمرکز صرف بر عوامل مربوط به محصول و تبلیغات، مراحل خرید همچون انگیزه خرید، احساس مثبت، برند، محصول، انتخاب فروشگاه نیز توجه کنند [۴]. به منظور اهمیت صنایع پوشاک نگاهی به تاریخ این صنعت در ایران و اروپا باید داشت. تحقیقات گسترده ای طی قرون شانزدهم تا بیستم روی سبک های لباس انجام شد که نتایج نشان داد، تاریخ پوشاک ایران مصادف با دوره دوم قاجار طی سال های ۱۸۳۰ تا ۱۹۲۵ میلادی، از الگوی کامل لباس های فرانسه و انگلستان و به ویژه بریتانیا استفاده شده است [۵].

ابادری و همکارانش به مطالعه تطبیقی پوشاک بانوان قاجار قبل و بعد از سفر ناصرالدین شاه به فرنگ پرداختند و علاوه بر مقایسه لباس سنتی و لباس تجدد بانوان، حضور زن و نوع

پوشش سنتی او را نیز مورد بررسی قرار دادند. در این مطالعه، ساختار پوشش از ورای نفوذ پوشاک غربی مطرح شده و نتیجه شد که زندگی سنتی و تجدد، سردرگمی زنان را به همراه داشته و منطبق شدن با دنیای فریبنده غربی در فضای سنت، مبهم و دشوار به نظر می رسد اما زمینه بیداری و خودشناسی آنان را فراهم ساخته و آغازگر جنبش بیداری زنان ایران زمین بوده است [۶]. اسدی و همکارانش مد و لباس دوره قاجار از نظر تقسیمات تاریخی و دوره لباس شهرنشینی علی الخصوص در تهران را بررسی کردند و به مطالعه عوامل تاثیرگذار بر پوشاک دوره قاجار پرداختند. نتایج ایشان نشان داد که ثبات یا دگرگونی و تحول آداب اجتماعی و سنت ها و در کل فرهنگ کشور، بشدت متأثر از وضعیت سیاسی کشور بوده است که اکثر مورخان اصلاحات عصر قاجار را نتیجه مسافرت های پی در پی ناصرالدین شاه و درباریان به ممالک فرنگ اطلاق کرده اند که ایجاد این تغییرات در جامعه و نقطه شروع آن، سبب تغییر در لباس و متحدالشکل شدن قشون شد که از اروپایی ها تقلید شده بود [۱]. فربود و همکارانش، تاثیرات و پیامد های انقلاب صنعتی اروپا بر هنر صنعت نساجی ایران در دوران قاجار (از منظر نقش منسوجات) را بررسی کردند. نتایج ایشان نشان داد که چون قاجار یک دوره ناهمگن است و تغییرات زیادی در طول دوره رخ داده است لذا تاثیرپذیری منسوجات قاجار از غرب را آشکار می کند [۷].

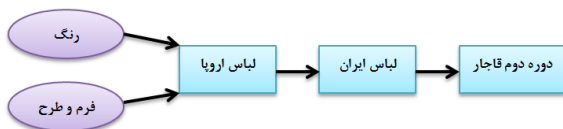
محمود طلوعی و همکارانش در کتاب هفت پادشاه از تشابه لباس های دوران مظفرالدین شاه و ناصرالدین شاه با سبک

رومانتیسیم در انگلستان (طی سالهای ۱۹۰۱-۱۸۳۰) گزارش دادند. به همین دلیل نتیجه می شود که لباس های دوره مظفالدین شاه دنباله روی حکومت ناصرالدین شاه است. همچنین پایان حکومت مظفردالدین شاه و حکومت کوتاه دو ساله محمد علی شاه با این سبک ها در اروپا هم دوره است که حکومت ادوارد هفتم معاصر این دوران در ایران بود و بنابراین لباس های سبک دوران زیبا و شرق گرایی نیز در این جا بررسی شد. طبق کتاب محمود طلوعی تاج گذاری احمد شاه در سال ۱۹۰۹ و انقراض حکومت قاجاریه در سال ۱۹۲۵ می باشد که جنگ جهانی اول سال ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۸ میلادی در دوران حکومت احمد شاه صورت گرفت که تاثیر جنگ و حضور بیگانگان در الگوی لباس بی تاثیر نبود [۸]. فربود و همکارانش در مطالعات خود از عصر قاجار معتقد است که دوران حکومت مظفردالدین شاه و محمد علی شاه و احمد شاه، دوران کوتاه و پر تلاطم و به ثمر نشستن تبعات توجه به اروپا است و در اروپا مصادف با سبک های شرق گرایی و احیای سبک ناپلئونی و کوکوشانل^۱ و دوران زیبا می باشد که لباس های اواخر قاجار در کنار این سبک لباس ها در اروپا مقایسه می شود [۷]. اولین پایه های غرب گرایی کشور با انعقاد معاهده فین کن اشتاین (بین ایران و فرانسه) بنیان نهاده شد که طبق این قرارداد طرف فرانسوی تعهد کرد تا سلاح های ایران را تأمین کند و تعدادی افسر و مهندس پیاده نظام برای تعلیم ارتش ایران بفرستد و این مساله به تدریج به عنوان مهم ترین عنصر فرهنگی، لباس مردم ایران را تحت الشعاع خود قرار داد [۹].

عباس میرزا که نایب السلطنه فتحعلی شاه بود در تغییر لباس ایرانیان نقش مهمی داشت. وی معتقد بود که علاوه بر تکنولوژی غرب، باید آداب و رسوم اروپائی ها را نیز کسب نمود [۱۰]. در زمان محمد شاه روابط ایران با دولت های اروپائی بیش از پیش نزدیک گردید و معاهدات تجاری با بلژیک و اسپانیا و انگلیس بسته شد. در زمان حکومت این شاه سومین دسته از محصلین برای تحصیل راهی فرنگ شدند. شاه و درباریان و اعیان، خودباختگی خاصی نسبت به اهل فرنگ احساس می کردند و به تدریج این باور در ذهن برخی از مردم شکل گرفت که آداب و رسوم و فرهنگی در ایران قدیم باعث شده ملتی رشد نیافته و عقب مانده باشند [۱۱]. طلوعی در کتاب هفت پادشاه، دوران حکومت محمد شاه را از سال ۱۸۳۴ تا ۱۸۴۸ میلادی معرفی می کند. همچنین طبق کتاب بزرگمهر، مقارن با ورود محمد شاه به تهران و تاج گذاری او، دوران حکومت لویی- فلیپ در سال ۱۸۳۰ میلادی در فرانسه بود [۱۲]. ناصرالدین شاه با ۳ مسافرت به اروپا به تقلید از اروپائی ها وزارتخانه های جدید امور خارجه، امور داخله، عدلیه، معارف، پست و تلگراف و ... را تأسیس کرد و به دنبال آن، پوشاک درباریان نیز کم و بیش اروپائی گردید [۱۳]. نوآوری سفر اول شاه به اروپا در پوشاک، کوتاه شدن دامن های بانوان حرم با دیدن بالرین های روس و تقلید از برش های اروپایی به ویژه در لباس مردان بوده است. بنابراین سبک های لباس رومانتیسیم و صنعت گرایی که در دوران ملکه ویکتوریا رخ می دهد در دوران حکومت های محمد شاه و ناصرالدین شاه و مظفردالدین شاه قرار می گیرند. مقارن با سالهای ۱۸۷۰ تا ۱۹۲۵ میلادی در

¹ Coco Chanel

مجزا در کنار هم قرار می گیرند و بیشتر بحث بررسی پوشاک در مورد دوره هایی صورت می گیرد که از نظر سیاسی و اقتصادی ایران و اروپا ارتباط بیشتری داشته و تاثیرپذیری بیشتر را در لباس داشته باشند همچنین برای روشن شدن ارتباط سیاسی و اقتصادی بین ایران و اروپا یک شاکله زمانی از دوره قاجار و اروپا را خواهیم داشت و برای این کار دوران قاجار را به دو دوره تقسیم کرده که با توجه به مدارک و مستندات موجود فقط عکس شاهان، قاجار مشخص کننده لباس آن دوران است پس بیشتر لباس شاهان در ایران و اروپا در کنار هم مقایسه می شود و لباس عوام اروپا از کتاب بزرگمهر و لباس عوام ایران از کتاب غیبی استفاده شد و به طور کلی در کنار یکدیگر قرار می گیرد. هدف این پژوهش آن است که لباس های ایران و اروپا دوره دوم قاجار را در کنار هم قرار دهد. با توجه به تصاویر به جا مانده بهترین و بیشترین مدرک های معتبر از پوشاک در لباس شاهان می باشد که از آنها بیشترین استفاده را خواهیم داشت. در این مطالعه با جمع آوری تصاویر لباس ها و دسته بندی آنها بر اساس شاکله تاریخی ایران در دوره دوم قاجار با اروپا صورت می گیرد و با تجزیه و تحلیل عوامل تاثیرگذار به نحوه تاثیر پذیری و یا عدم تاثیر پذیری پرداخته خواهد شد. در شکل ۱ مدل مفهومی تحقیق ارائه شده است.

شکل ۱- مدل مفهومی تحقیق

۳- روش تحقیق

۲- هدف پژوهش

هدف از این پژوهش آن است که دوره دوم قاجار را در مقابل دولت های انگلیس و فرانسه معاصر آن در اروپا قرار دهد و به موازات یکدیگر توصیف کند که پوشاک چه تغییراتی داشته است و لباس زنان و مردان ایران و اروپا در هر دوره به صورت

ابزار گردآوری به صورت تهیه تصاویر از منابع معتبر کتابخانه ای صورت گرفته است. پس از آنکه محقق داده ها را گردآوری، استخراج و طبقه بندی نمود، مرحله جدیدی از فرآیند پژوهش، که به مرحله تجزیه و تحلیل داده ها معروف است، آغاز می گردد. روش تحقیق در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی بوده و از نظر هدف کاربردی است که از منابع تصویری و منابع معتبر کتابخانه ای استفاده شد. در این روش با جمع آوری تصاویر و با توجه به شاکله تاریخی تفکیک شده، لباس ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. در ابتدا یک شکل کلی زمانی از دوره دوم قاجار با پوشاک دولت های معاصر آنها در انگلیس و فرانسه مورد توجه است که جزئیات به اختصار شرح داده شده است. از لحاظ ساختاری، معنا و مفهوم لباس مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد و از لحاظ موضوعی، روند لباس قاجاریه در سالهای ۱۸۳۰ تا ۱۹۲۵ میلادی مورد مطالعه بود که به منظور تحلیل و کسب نتایج اولیه از روی مستندات تاریخی این دوره ها ابتدا به مطالعه لباس ها از بعد نوع پوشش در ایران و اروپا صورت گرفت، سپس سعی شد ارتباطی میان این دوره ها در ایران و اروپا پیدا شود که نشان دهنده نوعی تاثیرگذاری باشد و با

تجزیه و تحلیل اجزای آنها نحوه تکامل یا نحوه تاثیرپذیری از هم دوره خود را مشخص کند. در این پژوهش جهت گردآوری اطلاعات در زمینه مبانی نظری و ادبیات تحقیق و همچنین پیشینه موضوع تحقیق و جمع آوری داده ها و تصاویر از مطالعات کتابخانه ای مانند کتاب ها و مقالات فارسی و لاتین و اینترنت استفاده شد.

تجزیه و تحلیل فرآیندی چند مرحله ای است که طی آن داده هایی که از طریق ابزارهای جمع آوری نمونه ها بدست آمده توصیف و تفسیر می شوند تا در راستای داده ها آزمون فرضیات، تجزیه و تحلیل شوند. در این مطالعه با جمع آوری تصاویر لباسها و دسته بندی آنها بر اساس شاکله تاریخی ایران در دوره دوم قاجار با اروپا (جدول ۱) صورت می گیرد و با تجزیه و تحلیل عوامل تاثیرگذار به نحوه تاثیرپذیری و یا عدم تاثیرپذیری پرداخته خواهد شد. جامعه آماری لباس رایج ایران و اروپا در سالهای (۱۲۵۰ تا ۱۳۱۳ م.ق / ۱۸۳۶ تا ۱۹۲۵ م) می باشد. انتخاب نمونه های آماری عکس های پادشاهان و اشراف و مردم عوام، موجود در کتابها و پایان نامه ها و مقالات و اینترنت می باشد [۱۲ و ۱۵].

جدول ۱- شاکله زمانی حکومت قاجار با دولت های انگلیس و فرانسه معاصر آنها در اروپا

ردیف	ایران	فرانسه	انگلستان
۱	محمد شاه قاجار (۱۸۳۴ تا ۱۸۴۸ م)	لویی فلیپ (۱۸۳۰ تا ۱۸۴۸ م)	ویلیام چهارم (۱۸۳۰ تا ۱۸۳۷ م)
۲	ناصرالدین شاه (۱۸۴۸ تا ۱۸۹۶ م)	ناپلئون سوم (۱۸۵۲ تا ۱۸۷۰ م)	ملکه ویکتوریا (۱۸۳۷ تا ۱۹۰۱ م)
۳	مظفرالدین شاه (۱۸۹۶ تا ۱۹۰۷ م)	جمهوری سوم جایگزین سلطنت	اواخر سلطنت ملکه ویکتوریا ادوارد هفتم (۱۹۰۱ تا ۱۹۱۰ م)
۴	محمد علی شاه قاجار (۱۹۰۷ تا ۱۹۰۹ م)	جمهوری سوم جایگزین سلطنت	ادوارد هفتم (۱۹۰۱ تا ۱۹۱۰ م)
۵	احمد شاه (۱۹۰۹ تا ۱۹۲۵ م)	جمهوری سوم جایگزین سلطنت	جرج پنجم (۱۹۱۰ تا ۱۹۳۶ م)

۴- بحث و نتیجه گیری

در ابتدای قرن ۱۹م استفاده از نیروی بخار توسط بشر صورت می گیرد، که ماشین بخار ابتدا در دستگاه های ریسندگی و بعد در دستگاههای بافندگی به کار برده شد. در میانه قرن ۱۹ م کشف و اختراع رنگرزیهای مصنوعی و چرخ خیاطی خانگی به نام (الایاس هاو) صورت گرفت و اختراع دستگاه (ژاکارد) باعث سرعت تولید زیاد و قیمت پایین محصول و ساده شدن لباس ها شد. در سال ۱۸۳۰ میلادی به بعد اولین مجلات مد شکل می گیرد. از سال ۱۸۵۱ به بعد ماشین

خیاطی به طور گسترده در دسترس بود که علاوه بر ظاهر لباس، لباسها بیش از پیش به تزئینات فراوان آراسته شدند که به صورت دستی و به صورت ماشینی صورت می گرفت که در دسترس بودن چرخ خیاطی باعث شد بر روی مد مردانه نیز تمرکز ایجاد شود [۱۵و۱۲].

۴-۱- تجزیه و تحلیل پوشاک در دهه ۱۸۳۰-۱۸۴۸ م ایران از اروپا

جدول ۲- تجزیه و تحلیل سیلوئت و رنگ لباسهای ایران با پوشاک دولت های انگلیس و فرانسه معاصر در اروپا در

دهه ۱۸۳۰ تا ۱۸۴۸

		
(۳) جرج چهارم در دهه ۱۸۲۰ تا ۱۸۳۰ شاه انگلستان بوده است:	(۲) شارل دهم از سال ۱۸۳۰- ۱۸۲۴ م شاه فرانسه بوده است [۱۷]	(۱) فتحعلی شاه، مجموعه هنراسلامی، جلد ششم: گرایش به غرب
		

<p>(۶) ویلیام چهارم در دهه ۱۸۳۰ تا ۱۸۳۷: [۱۳]</p>	<p>(۵) لویی فیلیپ در دهه ۱۸۳۰ تا ۱۸۴۸: [۱۶]</p>	<p>(۴) محمدشاه بر روی تخت طاووس، در دهه ۱۸۳۴ تا ۱۸۴۸: [۱۳]</p>
		
<p>(۹) پیراهن طرح انگلیسی زنان سال ۱۸۳۰: [۱۲]</p>	<p>(۸) زنان دهه ۱۸۳۰ فرانسه</p>	<p>(۷) دختری از عهد محمد شاه</p>
		
<p>(۱۲) بالاپوش با یقه مخمل در دهه ۱۸۳۲: [۱۲]</p>	<p>(۱۱) پیراهن با دامن و چین دور یقه در دهه ۱۸۳۲: [۱۲]</p>	<p>(۱۰) زن قاجاری با ارخالق آستین بلند: [۱۵]</p>
		
<p>(۱۵) طرح انگلیسی مردان سال ۱۸۳۰: [۱۲]</p>	<p>(۱۴) لباس مردانه با پارچه سیاه در دهه ۱۸۵۸: [۱۲]</p>	<p>(۱۳) ناصرالدین شاه در دوران ولیعهدی: [۷]</p>

دهه ۱۸۳۰ میلادی دامن زنان بسیار پهن می شود که از کمر یک سطح پهن پیدا می کنند به طوری که زنان در دهه ۱۸۴۰ میلادی پوشیدن زیرپوش های زنانه دم اسبی را شروع می کنند و ابعاد دامن به گونه ای می شود که برای حفظ اندازه بیش از حد بزرگشان استفاده از کرینولین ضروری به نظر می رسد. پیراهن های شب دارای آستین های پف دار و کوتاه با یقه های باز همراه با چین های ریز هستند که شانه ها را نمایان می ساخت. قد دامن ها تا مچ پا و یا تا روی زمین بوده و با روبانها و گلها تزیین می شد. زیر این دامنها پنج تا شش زیر دامنی پوشیده می شد.

سیلوئت لباس مردان در این دوره نشان می دهد لباس رویی آنها با دامنی بلند و بالاتنه آن تا کمر تنگ و چسبان بوده و دامن به شکل کلوش و ناقوس مانند بود. در تمام تصاویر و نقاشی ها در دوره فتحعلی شاه لباس های مردان مانند سرداری یا ردینگوت همگی بلند هستند که در ناحیه کمر چین دارند و در قسمت جلو باز است. همچنین شلوارها در این دوره گشاد و بلند با رنگ های آبی و ارغوانی هستند که در کمرگاه بسته می شود به طوری که از زیر سرداری و ردینگوت بلند نمایان است و کلاه ها به شکل مخروطی شکل هستند ولی با مسافرت محمد شاه به اروپا ردینگوت کوتاهتر می شود.

لباس مردان در اروپا در ابتدای قرن ۱۹ میلادی کت دنباله دار بود که با برش های عرضی از جلو و شلوارهای کوتاه تا زانو می پوشیدند. این کت ها یقه بلند و برگشته و جلو باز و دکمه دار و کمر تنگ بود. کت های دنباله دار چاکلی در قسمت وسط و پشت داشت. این کت ها به رنگهای سیاه

در تصاویری از فتحعلی شاه (تصویر ۱) و محمد شاه (تصویر ۴) شیوه جدید لباس دیده می شود که عنصری وارد لباس پادشاهان ایران می شود که در قبل از محمد شاه روی لباس ها دیده نمی شود. حمایلی که به بخشی از لباس شاهان اضافه شده معمولاً زاییده لباس امپراطوران فرانسه و روسی بوده که ذکا در کتاب خود به آن اشاره کرده است. این حمایل از شانه چپ به کمر در سمت راست قرار می گیرد.

سیلوئت لباس زنان در دوران قبل از محمدشاه و در دوره محمد شاه نشان می دهد که دامن ها مانند دامن های اروپایی در قسمت پایین بزرگی و گشادی لازم را دارند و در قسمت کمر باریک شده اند به طوری که دامن به عنوان یک تن پوش در این دوره رواج داشت. در این دهه در دوران محمد شاه بلندی دامن ها حتی بلندتر از دامن های دوره های قبل می شود. آستین ها در دوره محمد شاه و قبل از آن تنگ چسبان بوده و زنان پیراهنی نازک و یقه چاک دار و از پارچه های نازک و ابریشمی به رنگ های صورتی و آبی و حاشیه های طلائی می پوشیدند. قد آنها تا کمر و گاهی تا باسن می رسید و کتی با آستین سنبوسه دار و جلو باز روی آن می پوشیدند. بارزترین سیلوئت فرم دامن ها می باشد که همگی در قسمت کمر جمع می باشد و در پای دامن گشاد و کاملاً پف دار است [۱۵ و ۱۲].

نمونه معمول لباس زنانه اروپایی در دهه ۱۸۳۰م، آستین ها پاچه گوسفندی (ران گوسفندی)، پف دار و در قسمت سرشانه چین دار هستند و با نزدیک شدن به مچ، باریک تر می شوند. در سال ۱۸۳۵ میلادی این حجم به اوج خود می رسد که از اپل هایی انباشته از پر به قسمت روی بازو وصل می شود و با نزدیک شدن به سال ۱۸۴۰ میلادی، ابعاد آستین ها معمولی تر می شود. دامن ها در دهه ۱۸۳۰ میلادی باریک و در جایگاه خودش قرار دارد. در اواخر

برای شب و خاکستری و سبز، نخودی، آبی و قرمز عرضه می گردید. حاشیه کت ها را معمولا قیطان دوزی می کردند. پالتوها، کریک و ردینگوت ها با دامن های بلند و کمر تنگ بوده است [۱۵و۱۲].

جدول ۳- تجزیه و تحلیل سیلوئت و رنگ لباس های ایران با پوشاک دولت های انگلیس و فرانسه معاصر در اروپا

در دهه ۱۸۴۸ تا ۱۸۹۶

		
(۱۸) دیدار ناصرالدین شاه با ملکه الیزابت	(۱۷) ناپلئون سوم (دوران جمهوری دوم و امپراطوری دوم فرانسه ۱۸۴۸-۱۸۷۰)	(۱۶) ناصرالدین شاه در دهه ۱۸۴۸ تا ۱۸۹۶: [۱۵]
		
(۲۱) زنان اوایل دهه ۱۸۶۰ بریتانیا:	(۲۰) زنان دهه ۱۸۴۰ بریتانیا:	(۱۹) انیس الدوله همسر و سوگلی ناصرالدین شاه (آلبوم خانه کاخ گلستان)

		
<p>(۲۴) زنان اواخر دهه ۱۸۶۰ بریتانیا:</p>	<p>(۲۳) کت پلیس با پارچه خواب دار سیاه ۱۸۶۲ [۱۳].</p>	<p>(۲۲) بانوی ایرانی در لباس اروپایی [۸].</p>
		
<p>(۲۷) زیر دلمنی برای دلمن های پف در در پشت دلمن دهه ۱۸۶۰</p>	<p>(۲۶) پیراهن پرنسس ۱۸۶۷ [۱۲].</p>	<p>(۲۵) انیس الدوله همسر و سوگلی ناصرالدین شاه (البوم خانه کاخ گلستان)</p>
		
<p>(۳۰) کت فراک رسمی در دوره ویکتوریایی</p>	<p>(۲۹) دلمن و ژاکت اواخر دهه ۱۸۸۰</p>	<p>(۲۸) انیس الدوله و مهد علیا [۷]</p>

		
<p>(۳۳) کت پرنس آلبرت دهه ۱۸۹۰ [۱۲].</p>	<p>(۳۲) بالاپوش از جنس ضخیم امپراطوری دوم فرانسه دهه ۱۸۵۸ : [۱۲].</p>	<p>(۳۱) کارمندان پست خانه دوره ناصری: [۷].</p>

پیدا کرد به گونه ای که در اواخر سلطنت قاجار بر روی شلوار تنگ و چسبان جوراب سفید می پوشیدند. کفش های دوره اول قاجار به شکل ساغری بود که بعد از رفت و آمد اروپاییان به ایران و ارتباط با اروپا کفش ها روباز با جنس چرم سیاه و براق مد شد [۱۲ و ۱۵].

در اروپا از سال ۱۸۹۶-۱۸۴۸ میلادی همزمان با دوران جمهوری دوم، اوایل جمهوری سوم و دوره ویکتوریایی انگلستان طراحی اصلی لباس مردانه کت های گشاد و راسته معروف به کت ساک، کت فراک دنباله دار، کت پرنس آلبرت و چستر فیلد (۱۸۴۰ میلادی) در بین مردم باب شد. پس از دهه ۱۸۵۰ میلادی، کت های دنباله دار با چاکلی در میان آنها در اروپا متداول شد. بالاپوش ها و ردینگوت و کت های دیگری با نام کت پرنس آلبرت نسبتاً بلند-کمر تنگ و دو دکمه با یقه های پهن و برگردان در دهه ۱۸۵۰ میلادی مرسوم شد که کت های روز با لبه های گرد در جلو با قدری فاصله دو لبه جلو از یکدیگر طراحی می شد. در این دوره کت ساک درز کمر ندارد و راسته بریده می شود و هرچند در

در دوره ناصری بعد از مسافرت های ناصرالدین شاه به اروپا بلندی لباس های سرداری یا ردینگوت به تدریج به بالای زانو رسید و پیراهن آنها نسبت به دوره قبل کوتاه تر شد. ردینگوت آنها کوتاه و در کمر با چین های متعدد دیده می شود که بین مردان رواج پیدا کرده است. شلوارها در این دهه به تقلید از اروپاییان رفته رفته تنگ می شود و کفش ها به دلیل ارتباط با اروپا به طور کلی تغییر شکل پیدا می کند. کلاه ها بلند و نوک تیز شدند و در دوره دوم کلاه ها گرد و نوک تیز ولی شکل اصلی خود را از دست ندادند. همچنین کلاه نوین استوانه ای در میان مردان رواج یافت .

لباس زنان در دوره دوم تحولی عظیم پیدا کرد ولی لباس زنان در حرم سرا و کوچه و خیابان با هم متفاوت بود. دامن ها در ابتدا بلند و پیرو دامن های دوره قبل بود و در اواخر دوره ناصرالدین شاه با دیدن بالرین های روسی تبدیل به شلیته و تنبان مشده به طوری که دو یا سه دامن کوتاه به تقلید از رقاصان اروپایی روی هم می پوشیدند. ولی شلوارهای دوره دوم در اندرونی از نوع شلوارهای کشی و بافته سفید رواج

ابتدا غیرمعمول بود ولی تا سال ۱۸۷۰ میلادی عمومیت پیدا کرد. در سال ۱۸۶۰ میلادی ادوارد هفتم در سفر خود به آمریکا شلواریایی پوشید که خط اتو در پشت و جلو و کناره‌ها بود که تا سال ۱۸۹۰ میلادی خط اتو در مرکز جلو و پشت نیز بین مردم رواج پیدا کرده و اکثر کفش‌ها از چرم سیاه براق ساخته می‌شدند.

پوشاک زنان طی سال های ۱۸۹۶-۱۸۴۸ میلادی در دوران انگلستان همان طرح های فرانسوی باب سلیقه ملکه ویکتوریا بود که مورد استفاده زنان دربار قرار می گرفت به طوری که لباس زنان در اروپا خط کمر در جای طبیعی خود قرار داشت و دامن‌ها به شکل زنگوله‌ای و آستین‌ها جذب و تنگ و دامن‌ها نیز پف کرده شدند. البته در دهه ۱۸۵۰ میلادی، یک شبکه‌ای از تسمه‌های محکم ابداع شد که زیر دامن اصلی پوشیده می‌شد تا پف دامن را به خوبی نشان دهد در سال‌های ۱۸۶۰ میلادی دامن نیمه پف‌دار جلو تخت جایگزین دامن‌های تمام پف‌دار می‌شود به طوری که زیر دامن‌هایی پشت پف‌دار رواج پیدا کرد. این فرم باعث پف بیشتری در پشت دامن می‌شد [۱۵ و ۱۲].

۳-۴- تجزیه و تحلیل پوشاک در دهه ۱۹۲۵-۱۸۹۶

میلادی ایران از اروپا

جدول ۴- تحلیل سیلوئت و رنگ لباسهای ایران با پوشاک دولت های انگلیس و فرانسه معاصر در اروپا در دهه

۱۸۹۶ تا ۱۹۲۵ میلادی

<p>(۳۶) پیراهن بولرو از پارچه پشمی کج بافت دهه ۱۹۰۲ [۱۲].</p>	<p>(۳۵) احمد شاه قاجار [۷].</p>	<p>(۳۴) مظفرالدین شاه و عبدالمجید میرزا [۱].</p>
		
<p>(۳۹) کت و دامن به شیوه دیراکتور (طرح مادلن و مادلن) دهه ۱۹۲۰ [۱۲].</p>	<p>(۳۸) رجال عصر مظفری: [۷].</p>	<p>(۳۷) تاج السلطنه دختر ناصرالدین شاه تولد ۱۸۸۳-وفات ۱۹۳۶ [۷].</p>
		
<p>(۴۲) پیراهن برودری دوزی شده دهه ۱۸۹۹: [۱۲].</p>	<p>(۴۱) رجال عصر مظفری: [۷].</p>	<p>(۴۰) لباس فرنگی مردان از دوران مظفری تا پایان قاجار: [۷].</p>

بلندتر می‌شود به طوری که تا پایان دوره قاجار و تا زمان پهلوی این دامن‌ها با شلوارهای مشکی پوشیده می‌شوند. دامن‌ها بلندتر از زانو ولی تا مچ پا نمی‌رسند و در لب دامن گشادی لازم مانند شلیته‌ها را نشان می‌دهد.

در اروپا پایان دوره ویکتوریایی و دوران ادوارد هفتم و جرج پنجم و جمهوری فرانسه با مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه و احمد شاه در ایران در کنار هم بررسی می‌شود. دوخت شلوار یکسان است و قد کت‌ها در ایران بلندتر از اروپا دیده

دوره مظفرالدین‌شاه و محمدعلی شاه و احمد شاه انتهای دوره قاجاری می‌باشد که افول قاجاریه در زمان آنان رقم زده شده است با توجه به تصاویر تاج‌السلطنه دختر ناصرالدین‌شاه، شلیته‌ها و دامن‌های کوتاه تبدیل به دامن‌های بلند می‌شود و لباس‌ها سبک اروپایی پیدا می‌کند. همچنین قد شلیته‌ها و دامن‌ها برای مردم عادی بلندتر می‌شود. لباس زنان عادی نسبت به خانم‌های اشراف بلندتر است و در تهران قد این شلیته‌ها کوتاه‌تر و در اصفهان تا زانو و در شیراز

می شود. در آغاز سده ۲۰، پوشاک مردان ضوابط خاص پیدا کرد و فقط در برش لباس و قد کت‌ها و پهنای سر شانه و برگردان یقه‌ها و گشادی شلوار دگرگونی حاصل می‌شود. در ابتدا سرشانه‌های کت‌ها پهن و دارای لایی بود و در سال ۱۹۱۰ میلادی دوباره سرشانه‌ها به حالت طبیعی خود بازگشت و لایی کنار گذاشته شد [۱۵، ۱۲].

کت و شلوار پیاده‌روی انگلیسی بلند با درز کمر در بین مردم و طبقه پایین مورد پذیرش قرار گرفت که در شلوارهای تنگ و باریک آخر سده ۱۹ تبدیل به شلوارهای دم‌پا تنگ و بالای گشاد شد که مجدداً از میان رفت. پدید آمدن خط اتو در شلوار در دهه ۱۸۹۰ میلادی عمومیت یافت و با فرارسیدن سده نخست ۱۹۰۰ میلادی پایین شلوار برگردان شد به این صورت که مردان انگلیسی برای خیس نشدن پای شلوار را در روزهای بارانی تا می‌زدند و وارد مجلس می‌شدند که منجر به برگردان و یا دوبل شدن پایین آن می‌شود. بالاپوش‌ها آزاد و گشاد و بلند تا زانو به صورت رگلان، یقه انگلیسی، دو ردیف دکمه و یقه‌های برگردان بلند شد. بالاپوش چستر فیلد با پوست سمور و خز بالاپوش مای گاباردین نیز باب روز شد.

باسن تنگ و از باسن تا پایین به صورت مخدوش یا ترک‌دار شد که دنباله ای در پشت داشت و قد آن‌ها تا زمین می‌رسید. کت و دامن‌های با دنباله و بدون دنباله به بازار می‌آید و بصورت یک طرفه یا دو طرفه (چین دوقلو) باب شد. آستین‌های کت‌ها نسبتاً راسته شد. در سال‌های ۱۹۱۰ میلادی آستین کیمونو با منشأ ژاپنی ارائه گردید و پیراهن‌های با یقه هفت باز که جلوی آن مانند آستین‌های کیمونو روی هم گذاشته شده ابداع شد [۱۵ و ۱۲].

در سال ۱۹۱۱ میلادی تونیک بلند روی دامن تنگ و باریک پوشیده می‌شد. در سال ۱۹۱۷ میلادی پیراهن با دامن خم‌راهی باب شد. در سال ۱۹۱۸ و ۱۹۱۹ میلادی تدریجاً قد پیراهن‌ها به زیر زانو می‌رسد و تا سال ۱۹۲۵ باز هم کوتاه‌تر شد. رنگهای مورد استفاده در لباس در این دوران سبز مایل به آبی، سفید، آبی، صورتی، قهوه‌ای، کرم، حنایی، خاکستری، سرمه‌ای، زمردی، قرمز، بنفش و آبی سلطنتی بود.

۵- نتیجه گیری

حمایل سفید روی لباس پادشاهان اروپایی عنصری است که به لباس شاهان ایران در دوره محمد شاه اضافه شد. سیلوئت لباس رویی مردان، با دامنی بلند و بالاتنه آن تا کمر تنگ و چسبان و دامن به شکل کلوش و ناقوسی بوده به طوری که ردینگوت یا سرداری همگی عکس‌های ولیعهدی ناصرالدین شاه در دوره محمد شاه بلند هستند. سیلوئت لباس مردان در اروپا نشان می‌دهد کت‌ها دنباله دار و با برش عرضی هستند. همچنین یقه کت‌ها بلند و برگشته و جلو باز و دکمه دار شدند البته کت‌های دنباله دار نیز چاکلی در وسط

از سال ۱۸۹۰ میلادی زیردامنی‌های چتری لباس زنان اروپا که پشت دامن قرار می‌گرفت کم کم از صحنه خارج شد. دامن‌ها در روی باسن چسبان بود و رو به پایین به شکل زنگوله گشاد می‌شد و دنباله‌ای در پشت قرار داشت. دامن‌های چند ترک و آستری از کتان آهار زده و پارچه‌های تافته خشک که هنگام حرکت خش‌خش می‌کرد. آستین‌ها در بالا پف‌دار و پایین تنگ می‌شد و سپس در سال ۱۸۹۹ میلادی آستین‌ها تنگ و چسبان شدند. دامن‌ها تا روی

از سال ۱۸۹۰ میلادی زیردامنی‌های چتری لباس زنان اروپا که پشت دامن قرار می‌گرفت کم کم از صحنه خارج شد. دامن‌ها در روی باسن چسبان بود و رو به پایین به شکل زنگوله گشاد می‌شد و دنباله‌ای در پشت قرار داشت. دامن‌های چند ترک و آستری از کتان آهار زده و پارچه‌های تافته خشک که هنگام حرکت خش‌خش می‌کرد. آستین‌ها در بالا پف‌دار و پایین تنگ می‌شد و سپس در سال ۱۸۹۹ میلادی آستین‌ها تنگ و چسبان شدند. دامن‌ها تا روی

و پشت دارند. سیلوئت لباس زنان قاجار در این دوره زمانی از دوره قبل و بعد از آن بلندترین قد را دارد و مانند دامن های اروپایی در قسمت پایین گشادی لازم را دارد و در قسمت کمر باریک است. دامن ها در دهه ۱۸۴۰ میلادی نیاز به پوشیدن زیرپوش های دم اسبی دارد که دور تا دور کمر از کمر فاصله دارد به طوری که نیاز به پوشیدن کرینولین ها ضروری به نظر می رسد و قد دامن تا مچ پا و تا روی زمین می رسد. آستین ها تنگ و چسبان و سنبوسه دار است ولی در اروپا به شکل ران گوسفندی است که در این دوران به اوج خود می رسد و یک دهه بعد یعنی در سال ۱۸۴۰ میلادی ابعاد آستین معمول تر می شود و پیراهن های شب دارای آستین های پف دار و کوتاه با یقه های باز و چین دار در شانه ها هستند. بیشترین رنگهایی که در این دوران در لباس مردان و زنان پوشیده می شود کت ها به رنگهای سیاه و سفید و خاکستری، سبز، نخودی، آبی، قرمز و شلوارهای آبی و ارغوانی، لباسهای عصر و شب پارچه های گاز سفید و صورتی و حریرهای آهاردار سفید و آبی، پارچه های ابریشمی صورتی و آبی کاربرد دارد.

در دوره ناصرالدین شاه بعد از مسافرت های شاه به اروپا سرداری و یا ردینگوت به تدریج به بالای زانو می رسد و همچنین ردینگوت هایی کوتاه که در قسمت کمر چین های متعدد دارد باب می شود و کت های راسته یا ساک نیز به تقلید از اروپائیان رایج شدند و شلوارها رفته رفته تنگ و کفش ها به طور کلی تغییر شکل پیدا می کند و از اروپا تهیه می شد. در اروپا لباس مردان کت راسته ساک فاقد درز کمر با گشادی معمولی رایج می شود. کت فراک یا پرنس آلبرت

نیز که در کمر درز دارد و دنباله دار و کمر باریک است. در قسمت پشت نیز چاک داشته و کمر تنگ و یقه برگردان پهن دارد. در آن دوره کت چسترفیلد به عنوان نوعی اورکت رواج پیدا کرد. شلوارها با گشادی معمول و تنگ باب شدند. لباس زنان در ایران در حرمسرا با لباس عامه متفاوت بوده در ابتدا دامن ها پیرو دامن های دوره قبل بلند بود ولی در اواخر دوره ناصری دامن ها تبدیل به شلیته و کوتاه می شوند به طوری که شلوار های دوره دوم در اندرونی به شلوارهای کشی و بافته تبدیل می شوند و قد دامن ها در مردم عادی بلندتر از شلیته های زنان حرمسرا شدند و با شلوارهای گشاد معمولی و نسبتا تنگ پوشیده می شدند که تا زمان پهلوی نیز رایج بود. کفش ها در دوره اول ساغری است که در این دوران تبدیل به کفش های چرم سیاه و براق شد. در لباس زنان اروپا نیز خط کمر در جای خود و دامن ها به شکل زنگوله ای و آستین ها جذب و تنگ شدند. دامن ها نیز پف دار و تا سال ۱۸۵۰ میلادی شبکه ای از تسمه محکم ابداع شد. در سال ۱۸۶۰ میلادی دامن ها نیمه پف دار یعنی در جلو تخت و در پشت پف دار شد هر چند در اواخر ۱۸۷۰ میلادی این مدل از بین رفت و در سال ۱۸۸۰ میلادی مجدد رواج پیدا کرد و سرانجام در سال ۱۸۹۰ به طور کلی از بین رفت. اندام زنان به طور کلی به شکل ساعت شنی شد. یقه پیراهن های شب باز و قد آستین ها کوتاه یا تا آرنج بود و آستین های تنگ و بلند یا مدل ران گوسفندی باب شدند. کت های چسبان و کوتاه یا بلند و یا پیلی دار باب شد و بیشترین رنگها که هم در لباس زنان و مردان کاربرد داشت سفید، سیاه، سبز مایل به آبی، قهوه ای، صورتی، کرم،

شود که با شلوار مشکی پوشیده می شود. این لباس ها در تصاویر تا زمان پهلوی قابل مشاهده است. آستین ها در این دوران صاف و ساده بوده و دامن های کوتاه نیز بلندتر از زانو ولی به مچ پا نمی رسد.

لباس زنان در اروپا در سال ۱۸۹۰ میلادی زیر دامنی های پشت پف دار شدند که از صحنه خارج می شوند و دامن های پشت دنباله دار تا روی باسن چسبان و در پایین گشاد باب می شود. در سال ۱۹۰۷ میلادی میزان قوس کمر کم می شود و دامن ها تا باسن تنگ دیده می شود و آستین ها در بالا پف دار و پایین تنگ و بعد هم آستین ها تنگ و چسبان می شوند. لباس های اسپرت در بین زنان به عنوان لباس راحت و سبک عمومیت پیدا می کند. کت و دامن های دنباله دار و بدون دنباله به بازار می آید و چین های یک طرفه و دو طرفه (دو قلو) باب می شود. آستین ها نسبتا راسته و در سالهای ۱۹۱۰ آستین کیمونو رواج پیدا می کند. در سالهای ۱۹۱۰-۱۹۲۰ میلادی خط کمر بالاتر از خط طبیعی قرار می گیرد. ابداع پیراهن های آستین کیمونو روی هم برگشته که یقه آنها به شکل هفت باز است. دامن های خمیره ای در سالهای ۱۹۱۷ میلادی باب می شود. در سالهای ۱۹۱۸ و ۱۹۱۹ میلادی پیراهن ها به زیر زانو می رسد و تا سال ۱۹۲۵ میلادی نیاز به کرینولین از بین می رود. کاربرد رنگ های سبز مایل به آبی، سفید، آبی، صورتی، قهوه‌ای، کرم، حنایی، خاکستری، سرمه‌ای، زمردی، قرمز، بنفش و آبی سلطنتی در لباس مردان و زنان ایران و اروپا رواج پیدا می کند.

حنایی، خاکستری، سرمه ای، زمردی، قرمز، بنفش و آبی سلطنتی بود.

دوره مظفردالدین شاه و محمدعلی شاه و احمد شاه دوره انتهایی قاجار و افول آن بود. در تصاویر شاهان و درباریان که اشاره به این دوران دارد لباس مردان در سه پادشاه آخر قاجار دنباله رو لباس دوره ناصری بود. لباس مردان اروپا که مصادف با پایان دوره ویکتوریایی است، کت ها همانند کت های ساک و راسته و کت فراق یا پرنس آلبرت با یقه های برگردان و کلاه های بلند و کوتاه و شلوارهای دم پا تنگ دیده می شد. به طور کلی در آغاز دهه ۲۰، پوشاک مردان برش خاص پیدا کرد به طوری که سرشانه در سال ۱۹۰۵ میلادی پهن بوده اما در سال ۱۹۱۰ میلادی سرشانه ها به حالت عادی و طبیعی برگشت. تغییر لباس در قسمت سرشانه و برش کت ها و گشادی شلوار ها در بعد از جنگ جهانی اول در لباس مردان دیده می شود و بعد از آن به حالت عادی بر می گردد. همچنین کت و شلوار های پیاده روی انگیزی دارای درز کمر بلند شده و سپس در بین طبقه پایین نیز عمومیت پیدا می کند. شلوارهای تنگ و باریک به شلوار های دم پا تنگ عمومیت پیدا کرده که در بالا گشاد می شود. خط اتو در دهه ۱۸۹۰ میلادی وجود دارد و پاکتی شلوارها در سالهای نخست ۱۹۰۰ میلادی رایج می شود. کت ها با آستین رگلان، یقه انگلیسی، دو ردیف دکمه و یقه برگردان مد روز می شود. در مورد لباس زنان ایران در تصویر تاج السلطنه دختر ناصرالدین شاه می توان مشاهده کرد که شلیته و دامن های کوتاه تبدیل به دامن های بلند اروپایی شده که نسبت به مردم عادی شلیته ها و دامن ها بلندتر می

از این تحقیق می توان چنین نتیجه گرفت که مظفرالدین شاه دنباله روی حکومت ناصرالدین شاه است. اولین پایه های غرب گرایی کشور با انعقاد معاهده فین کن اشتاین (بین ایران و فرانسه) بنیان نهاده شد که به تدریج به عنوان مهم ترین عنصر فرهنگی، لباس مردم ایران را تحت الشعاع خود قرار داد. در دوره پایانی قاجار لباس بانوان هرچه بیشتر اروپایی می شد پس از انقلاب مشروطه آشکارا از الگوی لباس اروپایی پیروی کردند. نتایج دیگر از تجزیه و تحلیل نتایج آن شد که لباس دوران شاهان قاجار به شدت تحت تاثیر پادشاهان اروپایی بود.

۶- منابع

- [۱] اسدی، ا.، مد و لباس دوره قاجار و تاثیر فرهنگ غرب بر آن، دانشکده هنر و معماری دانشگاه پیام نور مرکز تهران شرق، ۱۳۹۴.
- [۲] زارع نیکوپرور یزدی، ا.، داودی رکن آبادی، ا.، نایب زاده، ش.، حاتمی نسب، ح.، آسیب شناسی طراحی پارچه و لباس در ایران، علوم و فناوری نساجی، ۱۳۹۹، دوره ۹، شماره پیاپی ۳۵، صفحه ۵-۱۶.
- [۳] ولی پور، پ.، سیاری، م.، بررسی تاثیر عنوان برند، آگاهی برند، نگرش برند، شهرت برند روی عملکرد برند در صنایع پوشاک، علوم و فناوری نساجی، ۱۳۹۹، دوره ۱۰، شماره پیاپی ۳۰، صفحه ۳۱-۳۸.
- [۴] کنجکاو منفرد، آ.، ر.، حاتمی نسب، ح.، رئیسی سرشنیزی، ه.، حدادیان، ز.، بررسی تأثیر گروه همسالان بر رفتار خرید آنی مصرف کنندگان پوشاک ورزشی، علوم و فناوری نساجی، ۱۴۰۰، دوره ۱۰، شماره پیاپی ۳۷، صفحه ۳۳-۴۲.
- [۵] مکنزی، م.، تدین، آ.، گرایش های طراحی لباس، انتشارات کتاب آبان، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۹۷.
- [۶] ابادری، م.، طیبی، ح.، مطالعه تطبیقی پوشاک بانوان قاجار قبل و بعد از سفر ناصرالدین شاه به فرنگ (مطالعه موردی: لباس سنتی و لباس تجدد بانوان)، پژوهش هنر دانشگاه هنر اصفهان: بهار و تابستان (علمی ترویجی)، ۱۳۹۶، شماره ۱۳، صفحه ۱۵ تا ۳۰.
- [۷] فربود، ف.، بررسی تاثیرات و پیامدهای انقلاب صنعتی اروپا بر هنر-صنعت نساجی ایران در دوره قاجار، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس. ۱۳۸۹.
- [۸] طلوعی، م.، هفت پادشاه: ناگفته ها از زندگی و روزگار سلاطین قاجار، چاپ پنجم، جلد دوم، نشر علم، تهران، ۱۳۹۸.
- [۹] رازی، ع.، تاریخ کامل ایران: از تاسیس سلسله ماد تا انقراض قاجاریه، چاپ چهاردهم، تهران: اقبال، ۱۳۷۷.
- [۱۰] تجلی پور، م.، دایره المعارف دانش بشر، انتشارات امیرکبیر تهران، صفحه ۱۷۳۰، نوبت چاپ: اول، ۱۳۴۹.

- [۱۱] آتابای، ب.، نگاهی به گوشه هایی از تاریخ ایران، تهران: انتشارات دنیای کتاب، صفحه ۲۷۴، شابک ۱۰ رقمی: ۹۶۴۵۸۷۰۷۲۰، نوبت چاپ: اول، ۱۳۷۷.
- [۱۲] بزرگمهر، ش.، تاریخ لباس ۵۰۰۰ سال پوشاک زنان و مردان جهان، چاپ ششم، انتشارات توس، تهران، ۱۳۹۳.
- [۱۳] بیانی، خ. پنجاه سال تاریخ در دوره ناصری، جلد چهارم و پنجم، بخش نامه ها و دستورالعمل ها، و فرامین ناصرالدین شاه. (چاپ اول). تهران، علم، ۱۳۷۵.
- [۱۴] غنی زاده، ع.، تحول پوشاک در دوره قاجار، مجله نساجی و فرش ماشینی کهن، ۱۳۹۹.
- [۱۵] غیبی، م.، هشت هزار سال پوشاک اقوام ایرانی، چاپ سوم، تهران، انتشارات هیرمند، ۱۳۸۸.
- [16] https://iranantiq.com/collection/foreign-coin/europe/france/louis-philippe-I_selected_section_description/2020.
- [17] https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_X_of_France Cross-wiki upload from en.wikipedia.org/2016/22.
- [18] <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2017>.
- [19] www.khabaronline.ir/news/684751/:1396/4/181.